

आधुनिक नेपाली निबन्धको लाक्षणिक भाषा

डा. जीवलाल बस्याल

सहप्राध्यापक

महेन्द्रल क्याम्पस, ताहाचल, काठमाडौं

सार

पूर्वीय एवम् पश्चात्य साहित्यशास्त्रमा वर्णित लाक्षणिक भाषाको प्रयोग सम्बन्धी अवधारणालाई स्पष्ट गर्दै स्थापित विविध मान्यताहरू मध्ये मानवीकरण र रूपकीय प्रयोगको उपयोगद्वारा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, शङ्कर लामिछाने र तारानाथ शर्माका खासखास निबन्धांशमा प्रयुक्त लाक्षणिक अभिव्यक्तिको विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ। सामग्री सङ्कलनका क्रममा उद्देश्यमूलक जनसाङ्खिकी विधिको उपयोग भएको छ भने तथ्य विश्लेषणका क्रममा आवश्यकताअनुसार आगमनात्मक र निगमनात्मक विधिको प्रयोग यस लेखमा भएको छ। चार निबन्धकारका लाक्षणिक अभिव्यक्तिको विश्लेषणका क्रममा प्रयोजनवती लक्षणाका शुद्धा र गौणी लक्षणाको व्यापक रूपमा प्रयोग भएको तथ्य यसमा प्राप्त हुन्छ। त्यसमा पनि शुद्धाका उपादान लक्षणा र गौणीका सारोपा एवम् साध्यवसाना लक्षणा समर्थ ढङ्गले प्रकट भएका छन्। जड एवम् सजीव प्रकृतिको मानवीकृत प्रयोगले उपादान लक्षणाको रचना गरेको छ भने रूपक एवम् रूपकतिसयोक्तिले सारोपा एवम् साध्यवसाना लक्षणालाई मूर्त तुल्याएको भेटिन्छ। नेपाली निबन्धमा प्रयुक्त लाक्षणिक भाषाको सर्वाधिक उपलब्धि उपादान लक्षणा हो र गौण उपलब्धि सारोपा तथा साध्यवसाना लक्षणा हुन्।

शब्द कुञ्जिका : लक्षणा, शुद्धा, गौणी, उपादान, सारोपा, साध्यवसाना, मानवीकरण, रूपकतिसयोक्ति

परिचय

वि.सं. १९९० को दशकमा आरम्भ भई आजपर्यन्त आधुनिक नेपाली निबन्धले झण्डै ८० वर्ष लामो यात्रा पूरा गरेको छ र यसमा अनेकौं सर्जकहरूले आ-आफ्ना मूल्यवान् सिर्जनाका माध्यमबाट महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन्। ती मध्ये लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा त्यस्ता एकमात्र प्रतिभा हुन् जसले आधुनिक नेपाली निबन्धको आरम्भ गरी त्यसलाई शिखरमा पुऱ्याउने काम गरेका छन्। शङ्कर लामिछाने, कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान र तारानाथ

शर्मा उनकै अनुज निबन्धकारहरू हुन् जसले वस्तु, शिल्प संयोजन, रचना विधानर भाषिक प्रयोगका धरातलमा नवनव प्रयोगक गर्दै नेपाली निबन्धलाई बहु आयामिक बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन्। देवकोटाका 'लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह (२००२)' र 'दाडिमको रूखनेर (२०३९)' शङ्कर लामिछानेका 'एब्सट्र्याक्ट चिन्तन प्याज (२०२४)', 'गोधूलि संसार (२०२७)' शङ्कर लामिछानेका निबन्ध (२०५९)', कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानका 'अनाम सत्य (२०४६)', 'पाइला आगतमा टेकेर (२०४७)'

‘वाग्मतको हरक (२०५७)’ र समय सुनामी (२०६३) तारानाथ शर्माका ‘नमस्ते (२०१८)’, ‘जमर्काहरू (२०२५)’, ‘बेलायततिर बरालिँदा (२०२६)’, ‘जीवनका छाल (२०३०)’, ‘पाताल प्रवास (२०४२)’ र ‘आँसु छचल्किँदै जान्छ (२०५६)’ जस्ता निबन्ध सङ्ग्रह वस्तु चयन कृतिहरू हुन्। उल्लिखित निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत अनेकौं निबन्धहरूमध्ये लाक्षणिक भाषिक प्रयोगका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण निबन्धका खास- खास अंशलाई तथ्यका रूपमा छनोट गरी तिनका मूलभूत अभिलक्षणहरूलाई विश्लेषण गर्ने काम यस प्रबन्धमा भएको छ।

लाक्षणिक अभिव्यक्ति भाषाको विशिष्ट प्रयोग हो, अतः यसमा शिल्प सौन्दर्यको आविर्भाव रूढ अर्थसँग सम्बन्धित अन्य अर्थ वा पृथक् अर्थ स्वाभाविक रूपमा प्रकट हुन्छ। पूर्वीय एवम् पाश्चात्य यस सम्बन्धमा गहकिला विचारहरू प्रस्तुत गरेका छन्। तिनका सैद्धान्तिक चिन्तनहरूको अवलोकन गरी स्थापित मान्यताका आधारमा नेपाली निबन्धको लाक्षणिक अभिव्यक्तिका विविध स्वरूपहरूलाई चिनाउनु यस प्रबन्धको खास उद्देश्य हो। वाग्मिताशास्त्रमा प्रयुक्त रूपक र मानवीकरण यस्ता शैलीगत उपकरणहरू हुन् जसले लाक्षणिक भाषाको निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन्। यिनै दुई शैलीगत उपकरणमा आधारमा निर्मित लाक्षणिक भाषाको विश्लेषण गरी तिनका खास-खास अभिलक्षणहरूलाई देखाउने काम यसमा प्रबन्धमा भएको छ।

शब्दार्थ सम्बन्ध :

शब्द भाषाको स्वतन्त्र अर्थयुक्त एकाइ हो। यो रूप पद उपवाक्य र वाक्य जस्तो बढ्छ एकाइ होइन स्वतन्त्र एकाइ भएकोले नै यसले कोशमा प्रविष्टि प्राप्त गर्दछ र कोशीय अर्थ पनि सोभै शब्दसँग सम्बन्धित हुन्छ। शब्द मूलतः उच्चार्य श्रव्य हुन्छ र यो ध्वनि प्रतीकका रूपमा प्रकट हुन्छ। शब्द मूलतः त्यस्तै यो लिपि चिह्न वा लेख्य प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत हुँदा पाठ्य सामग्री बन्दछ। अतः यो लेख्य

एवम् पाठ्य पनि हुन्छ अर्थात् यसका उच्चार्य लेख्य विशेषता प्राप्त हुन्छन्। शब्दका मूल र व्युत्पन्न गरी दुई रूप छन्। भाषाको न्यूनतम अर्थयुक्त मुक्त रूप मूल शब्द हो भने उपसर्ग, प्रत्यय द्वित्व र समास प्रक्रियाबाट निर्मित एकाइ व्युत्पन्न शब्द हुन्। शब्द र अर्थको सम्बन्ध नित्य हुन्छ। शब्दोच्चारण र श्रवणपछि जुन अर्थ प्रतीत हुन्छ त्यही नै त्यसको अर्थ हो। उच्चरित ध्वनिले सामाजिक प्रकरणसँग सम्बन्धित अर्थ प्रतीति गराउँछ, जुन वस्तुतः प्रकरणका अन्य तत्त्वसँग सम्बन्धित व्यवहार शैलीको परिणाम मात्र हो। शब्दोच्चारण र श्रवण अर्थात् शब्द व्यापारद्वारा अर्थ प्रकट गर्ने शक्तिलाई शब्दशक्ति भनिन्छ। लिप्याङ्कन र पठन शब्द व्यापारका अन्य माध्यम हुन् अतः यिनीद्वारा पनि अर्थबोध सम्भव हुन्छ। शब्दशक्तिलाई अर्थ बोधन व्यापारको मूल हेतु भनिन्छ। शब्दमा तीन शक्ति विद्यमान छन् – अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना। तीन प्रकारका शब्द- वाचक, लक्षक र व्यञ्जकमा क्रमशः वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थ प्रकट गर्ने शक्ति अन्तर्निहित हुन्छ। अतः यिनै तीन शक्तिलाई साहित्य शास्त्रमा शब्दशक्तिका रूपमा व्यापारमा गरेको पाइन्छ। प्राच्य आचार्यहरूले अर्थका वाच्य, लक्ष्य र व्यङ्ग्य गरी तीन भेद देखाएका छन् भने पाश्चात्य आचार्यले वाच्यार्थ र लक्ष्यार्थ भित्रै अर्थका समग्र भेदलाई समेट्ने प्रयत्न गरेका छन्। त्यसो त पूर्वीय आचार्य महिम भट्टले पनि आफ्नो ‘व्यक्ति विवेक’ नामक ग्रन्थमा व्यञ्जनार्थलाई अनुमेय अर्थ ठानी त्यसको पृथक् अस्तित्वलाई अस्वीकार गरेको पाइन्छ। प्रस्तुत प्रबन्ध पनि लाक्षणिक भाषामा केन्द्रित रहेकोले यहाँ अभिधा र लक्षणा शक्तिको मात्र चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ।

वाचक शब्द र वाच्यार्थ

वाचक शब्दमा विद्यमान अभिधा शक्तिका माध्यमबाट प्रकट हुने अर्थलाई वाच्यार्थ भनिन्छ। शब्दको अर्थसँग अथवा अर्थको शब्दसँगै साक्षात् सम्बन्ध बुझाउने शब्द व्यापार अभिधा शक्ति हो भने यसबाट निःसृत हुने अर्थ अभिधेयार्थ वा वाच्यार्थ

हो। यस्तो अर्थ लोक व्यवहारद्वारा नियमित हुने हुा लोक प्रसिद्ध हुन्छ। वाचा अर्थात् बोली प्रकट हुने वित्तिकै यसबाट प्रसिद्ध वा मूल अथ बोध हुने हुँदा यसलाई वाचक शब्द भनिएको एकै प्रकारको अर्थबोध हुनु नै यस्ता लोक व्यवहार प्रचलित एकै प्रकारको अर्थबोध हुनु नै यस्ता शब्दको मुख्य विशेषता हो (व्यास, २०१३: ९८-९९)। वास्तविक संसार वा सम्भाव्य संसारसँगै सम्बन्धित परिवेशगत अर्थ दिने पद पदावली वाचक वाच्यार्थ (Demotative word) हुन् र तिनबाट निःसृत हुने अर्थ वाच्यार्थ (Demotative meaning) हो (रिचर्ड्स, फ्याट र वेवर, १९८५ :७६)। यसलाई संज्ञानात्मक वा धारणात्मक अर्थ पनि भन्न सकिन्छ। आलोचकहरूले अर्थतात्त्विक मूल्यको भिन्नता देखाउनका लागि प्रयोग गर्ने शब्द हुन्- वाच्यार्थ र लक्षणार्थ। शब्दहरू त्यस्ता औचार्य चिह्न हुन् जो आर्धी परम्परा र नियमहरूमा आधारित भई खास भाषिक समुदायमा प्रयुक्त हुन्छन्। वस्तु र वस्तुहरूको समूह बुझाउनका लागि वाचक शब्दको प्रयोग हुन्छ अतः यो संज्ञानात्मक, धारणात्मक र वर्णनात्मक प्रकृतिको हुन्छ। लोक जीवनमा व्यवहृत अर्थात् प्रचलित एकै प्रकारको अर्थ प्रकट गर्ने हुँदा यो शब्दको प्राथमिक अर्थ पनि हो (गुदास, १९९३ : २३५-२३६) याके सबैभन्दा सामान्य र सीमित अर्थ बोकेको शब्द हो तापनि यो कुनै व्यक्तिका मनमा अनुभूति जगाउन र अर्थ सङ्केत गर्न समर्थ हुन्छ (कडन, २०१३ :१९३-१९४)। चन्द्रमा शब्दले 'पृथ्वीको उपग्रह विशेष' भन्ने सामान्यर्थ प्रकट गरे तापनि शान्ति, शीतलता र मोहकताको लाक्षणिक अर्थ समेत यसले सङ्केत गर्न सक्छ। तत्क्षण यो अनुभूतिगम्य र वैयक्तिक बनेर प्रकट हुन्छ। भाषाका विविध शब्दमा केही रूढ अर्थ हुन्छ, जसलाई उक्त भाषा बोल्ने र बुझ्ने व्यक्तिहरूले समान रूपमा ग्रहण गर्छन्। पूर्वीय शब्दार्थ विज्ञानका अनुसार सही नै शब्दको साक्षात् सङ्केतित अर्थ हो। अतः यही नै प्रधान अर्थ पनि हो। काव्यमा भने शब्दको साक्षात् अर्थका साक्ष्यार्थ त्यस्ता भावना वा विचारहरूको पनि महत्त्वपूर्ण

स्थान हुन्छ, जुन तिनै शब्दारा सङ्केतित हुन्छन् (चतुर्वेदी र बाली, १९९२ :४५) सबै मानिसद्वारा प्रयोग हुने शब्द साक्षात् शब्द हुन् भने यिनै शब्दद्वारा प्रकट हुने प्रकट हुने अर्थ नै साक्षात् अर्थ हो, जुन लोक जीवनमा प्रचलित हुन्छ (अरस्तु, १९९२ :६१)। क्रियाविशेषण, विशेषण, नाम र क्रियाको सामान्य प्रयोगकका आधारमा नै भाषा सरल, स्पष्ट र बोगम्य हुन्छ। बोधगम्यता नै सामान्य भाषाको योजना अलाङ्कण गद्यलय, नवनिर्मित शब्दको प्रयोग जस थुप्रै साहित्यिक भाषाका विशेषताबाट सामान्य भाषा र त्यसबाट निःसृत हुने अर्थ मुक्त हुन्छ (नगेन्द्र, १९७६:८१) प्राक्किकल क्रिटिसिजनमा अर्थका चार भेद उल्लेख भएको पाइन्छ। बोल्दा हामी जुन कुरा भन्न चाहन्छौं र सुन्दा जुन सूचना प्राप्त गर्दछौं त्यही नै उक्त कथनको तात्पर्य हो। त्यसलाई नै हामी वाच्यार्थ वा 'सेन्स' भन्दछौं। इन्द्रिय बोध र त्यसबाट प्राप्त हुने ज्ञान वा अनुभव नै यस अर्थको मूल आधार भएकोले यसलाई 'सेन्स' मान्नु स्वाभाविक छ। प्राप्त सूचना वा संज्ञानप्रति मानिसका मनमा उत्पन्न हुने क्रिया प्रतिक्रिया भावना वा 'फिलिङ्स' हो। यहाँ लेखक वा वक्ता प्रत्यक्ष एवम् परोक्ष रूपमा कुनै वस्तुमा आरोपित हुन्छ। चरित्र र तिनका कार्य व्यापारका पक्ष वा विपक्षमा सङ्लग्न भई भावनात्मक रूपमा गतिशील वा उदासिन हुनु यहीभावको परिणाम हो। वक्ता वा लेखकको श्रोता वा पाठकका प्रतिको अभिवृत्तिलाई स्वरमा वा लेखकको श्रोता वा पाठकका प्रतिको अभिवृत्तिलाई स्वर वा 'टोन' भनिन्छ। विचार वा भावप्रतिको इमानदारी, विशिष्ट शब्दको चयन एवम् प्रस्तुति र भावकप्रतिको भुकाउने वक्ताको अभिवृत्तिलाई सङ्केत गर्दछ। आफ्ना पाठक वा श्रोतामा शक्तिशाली विचार वा भावको प्रक्षेपण गरी तिनको मन वा चेतनालाई उद्वेलित तुल्याएर आफ्ना विचार वा भावसँग सहमत बनाउनु नै वक्ता वा स्रष्टाको मूल उद्देश्य वा 'इन्टेन्सन' हो (रिचर्ड्स, १९९२ : ८२७ - ८२८) जहाँ बोद्धाको बोधन व्यापार नै लेखकको उद्देश्य बन्दछ।

लाक्षणिक शब्द र लक्षार्थ

कुनै पद वा पदावलीमा विद्यमान मूल अर्थभन्दा परको अतिरिक्त वा ऐच्छिक अर्थ लक्षण(Connotation) हो। मानिसहरूका शक्तिशाली आवेग वा अभिवृत्तिलाई प्रकट गर्न यसको प्रयोग प्रभावकारी मानिन्छ। आवेगहरूलाई प्रकट गर्ने हुँदा यसलाई आवेगात्मक अर्थ(emotive meaning)का रूपमा पनि लिइन्छ (रिचर्ड्स, प्ल्याट र बेवर, १९८५:५८) वाच्यार्थदेखि भिन्न अर्थ सङ्केत गर्ने भाषिक एकाइ लाक्षणिक शब्द (connotative word) हो भने त्यसबाट निःसृत हुने अर्थ लक्षार्थ (Connotative meaning) हो (गुदास, १९९३ : २३५) आलोचकहरूले कुनै कथनमा विद्यमान सामान्यार्थ वा मुख्यार्थबाहेकका अन्य अर्थ किटान गर्नका निम्ति लक्षार्थ शब्दले प्रयोग गरेको पाइन्छ। क्रिस्टलले आवेगात्मक साहचर्य स्थापित गर्ने उद्देश्यले प्रयोग गरिएको वाच्यार्थ भिन्न अर्थलाई लक्षार्थ ठनिका छन्। उनका विचारमा डिसेम्बर महिनालाई खराब जलवायु (bad weather) वा कृष्ण साध्या (Dark evening) का अर्थमा लिँदा कथन लाक्षणिक बन्दछ (क्रिस्टल, १९८५ : ६६)। लक्षार्थ मूलतः दोस्रो एवम् सहवर्ती अर्थ हो (अब्राम्स, १९९३ : ३६)। यो कोशीय वा प्राथमिक अर्थभन्दा भिन्न भावात्मक प्रतिक्रियाका रूपमा प्रकट हुन्छ (बाल्डिक, २००४ : ४९)। वाचक शब्दको प्रयोग व्यापक, सर्वसम्मत, स्पष्ट र सजह अभिव्यक्तिका लागि हुन्छ भने लाक्षणिक शब्द सीमित तर बौद्धिक एवम् संवेदनशील प्रयोगका लागि हुन्छ। यस्तो प्रयोग मूलतः विशिष्ट अभिव्यक्तिका लागि हुन्छ। उपमा, रूपक, मानवीकरण सूक्ष्म विचार र शक्तिशाली अनुभूतिलाई मूर्त रूप दिने क्रममा नै लक्षणा शक्ति सक्रिय हुन्छ। विम्ब प्रतीक जस्ता सौन्दर्य विधायक तत्त्वले लाक्षणिक अभिव्यक्तिलाई मूर्त रूप दिएको पाइन्छ। (गुदास, १९९३ : २३६)। वाग्मिताशास्त्रीय आलोचकहरूले कुनै साहित्यिक कृतिभित्र रहेको सत्यलाई उजागर गर्न स्रष्टाले लाक्षणिक प्रयोग कसरी गरेको छ भन्ने तथ्यको

विश्लेषणमा ध्यान केन्द्रित गरेको पाइन्छ भने आधुनिक आलोचकहरूले सम्बद्धतालाई (coherence) समृद्ध पार्न, पाठकहरूलाई आनन्दित तुल्याउन, अप्रस्तुत पक्ष र सान्निध्यार्थ उजागर गर्मी, नवीन सत्यको आविष्कार एवम् काव्यिक अर्थको सिर्जना गर्न स्रष्टाको कस्तो भूमिका रहेको छ भने तथ्य स्पष्ट गर्न खोजेको देखिन्छ। लक्षणा मूलतः भावानात्मक अभिव्यक्तिलाई मूर्त रूप प्रदान गर्ने उद्देश्यबाटै डोरिएको हुन्छ तापनि संगठानात्मक मूल्यलाई स्थापित गर्नु यसको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। विविध मानवीय अनुभव, तात्क्षणिक यथार्थविधि अनुभूतिमय बोधन, जटिल एवम् भ्रमित जीवनका रहस्यको उद्घाटन र जीवनको जीवन्ता लाक्षणिक अभिव्यक्तिको मूल चासोको विषय हो। (गुदास, १९९३ : २३६)। यस क्रममा रिचर्ड्स विश्लेषित आर प्रकारका चर्चा प्रासङ्गिक हुन्छ। उनले तात्पर्य (वाच्यार्थ), भावना, स्वर र इच्छा वा अभिप्रायको सोदाहरण विश्लेषण गरेका छन्। वाणीबाट कथनका यी चार प्रकारका आधी तत्त्वमध्ये पहिलो तत्त्व तात्पर्य (sense) हो। वैज्ञानिक शोधखोजका आधारमा निर्मित प्रबन्धमा तात्पर्य तत्त्व नै शक्तिशाली हुन्छ भने भावनाकाके उपस्थिति शून्य हुन्छ। तही तत्त्वको प्रमुख उपस्थिति हुने लेखमा भने गौण रूपमा भाव तत्त्व पनि समाविष्ट हुन्छ। यस क्रममा स्वर (Tone) ले कही शास्त्रीय पद्धतिको आश्रम लिन्छ भने पूर्ण एवम् स्पष्ट विवेचन उक्त आम व्यक्तिको प्रयोजन वा अभिप्राय (Intention) बन्दछ। काव्यिक अभिव्यक्तिका क्रममा भने भावना वपा अनुभूति तत्त्व नै प्रधान रूपमा मुखरित हुन्छ र तात्पर्य तत्त्व भाव तत्त्वकै आश्रयमा अस्तित्वमा रहन्छ। यस क्रममा भाव तत्त्व र तात्पर्य तत्त्वको अन्तर्सम्बन्धका विषयमा स्पष्ट हुनु आवश्यक छ। यी दुईका सम्बन्धको प्रथम भेदमा तात्पर्य तत्त्व प्रधान हुन्छ र भावना गौण रूपमा रहन्छ। भावनाको उद्भावना तात्पर्य प्रत्यायनका लागि मात्र हुन्छ। दोस्रो भेदमा तात्पर्य तत्त्व र भाव तत्त्वको समान उपस्थिति हुन्छ। शब्दले सर्वप्रथम भावलाई व्यक्त गर्दछ र तात्पर्य त्यसै भावनाका

माध्यमबाट प्रकट हुन्छ। तृतीय भेदमा भावना कम हुन्छ। यस अवस्थामा तात्पर्य र भावना पूर्णतः प्रकरणको अधिनमा रहेका हुन्छन् (रिचर्डस, १९९२ : ८२७ - ८२८)। तात्पर्य प्रधान हुने भेद अभिधा हो भने तात्पर्य र भावनाको समान उपस्थिति हुने भेद लक्षणा हो। लाक्षणिक भेदमा भावनाको माध्यमबाट तात्पर्य स्पष्ट हुन्छ। तात्पर्य र भावना पूर्णतः प्रकरणनिष्ठ हुने अवस्था पूर्वीय काव्यशास्त्रको व्यञ्जन हो जसलाई पाश्चर्य आचार्यले लाक्षणिक प्रयोग कै अङ्ग ठानेका छन्। अनुच्छेद परिवर्तन ..... लाक्षणिकताको चार भेदा देखाएका छन् जातिबाट व्यक्ति वक्तिबाट जाति, व्यक्तिबाट व्यक्ति तथा साधर्म्यगत(analogous) अरस्तु, (१९९२ : ६२)। उनको साधर्म्यगत भेद सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण मानिन्छ र यो पूर्वीय काव्यशास्त्रमा वर्णित गौणी लक्षणसँग अभिन्न देखापर्छ। उनकाक विचारमा लाक्षणिक प्रयोगका निम्ति दुई तत्त्वको उपस्थिति अनिवार्य हुन्छ, मुख्यार्थ भित्र भई दोस्रो अर्कतर्फको सङ्क्रमण र उपमानको आधार। यस सन्दर्भमा अरस्तुको मत पूर्वीय शब्दशक्तिको सिद्धान्तसँग मिल्दोजुल्दो पाइन्छ। उनले लाक्षणिक प्रयोगका निम्ति पाँच गुण अनिवार्य मानेका छन्। उनले निर्देश गरेको पहिलो गुण हो। सुहाउँदो लाक्षणिक प्रयोग अर्थात् लाक्षणिक शब्दमा लक्षार्थ बोध गराउने क्षमता प्रकट हुनु आवश्यक छ। यसका निम्ति उपर्युक्त चार सम्बन्धमध्ये कुनै एक सम्बन्ध अनिवार्य रूपमा हुनुपर्छ। वस्तुको उत्कर्ष घोटन गर्नका लागि त्यसको छनोट उन्नत मूलबाटै हुनु पर्दछ भन्ने विचार यसको दोस्रो गुण हो। लाक्षणिक प्रयोग निम्ति ध्वनि माधुर्यको ख्याल हुनुपर्छ भन्ने मान्यता चौथो गुण हो। वस्तुमा भावोदीपन र सौन्दर्यको आविर्भावका निम्ति लाक्षणिक शब्दको छनौट सदा सुन्दर वस्तुबाटै हुनु आवश्यक छ भन्ने विचार यसको पाँचौ विशेषता हो। प्रख्यातबाट दोस्रो अर्थतर्फ सङ्क्रमित हुँदा उल्लिखित विशेषताहरू कुनै न कुनै रूपमा अवश्य प्रयोग हुनु आवश्यक छ (अरस्तु, १९३० : ६१.६२)। उनले यसक्रममा "Purple fingered" र "Red fingered" का

स्थानमा "Rosy - fingered Aurora" लाई उपयुक्त छनोट वा सौन्दर्यमूलक प्रयोग ठ्याएका छन्। पूर्व उल्लिखित लाक्षणिक प्रयोगका चार भेदमध्ये साधर्म्य मूलक प्रयोगलाई उनले सर्वाधिक शक्तिशाली र चमत्कार जनक बताएका छन्। उपमानले उपमेयलाई बोकेर हिड्ने हुनाले व्यस्ता शब्दबाट उपमानले उपमेयलाई बोकेर हिड्ने हुनाले व्यस्ता शब्दबाट निःसृत हुने अर्थ ज्यादा शक्तिशाली एवम् चमत्कारपूर्ण हुन्छन् भन्ने उनको मान्यता छ। उपमेय र उपमान बीचको गुणधर्मका समानता नै वाचक शब्दलाई लाक्षणिक शब्द बदल्ने मुख्य आधार हो। प्राच्य वा पाश्चात्य काव्यशास्त्रमा वर्गित सम्पूर्ण साधर्म्यगत अलङ्कार यही लाक्षणिक प्रयोग भित्रै समेटिने शैलीगत उपकरण हुन। अरस्तुका अनुसारक उपमा लाक्षणिक प्रयोग नै हो किनभने यसमा पनि रूपकमा भैं दुई थरीका वाचक शब्दहरू प्रयुक्त हुन्छन्। अतिशयोक्ति (Hyperbole) र मानवीकरण (Personification) पनि साधर्म्यगत लाक्षणिकताकै कोटिमा पर्ने उपकरण हुन् (अरस्तु, १९३० : ६७ - ६९)। सिमरो, सूक्ष्म विश्लेषण प्रस्तुत गरेको पाइन्छ।

पूर्वीय काव्य चिन्तकहरूले लक्षण शक्तिका विषयमा गहन चिन्तन गरेका छन्। यस सन्दर्भमा उक्त चिन्तनको सार तत्त्वलाई ग्रहण गर्नु आवश्यक हुन्छ। मुख्यार्थ बोध पछि त्यससँग सम्बन्धित अन्य अर्थ प्रतीत गराउने शब्दशक्ति नै लक्षण शक्ति हो। कल्पनाशक्तिका माध्यमबाट चिन्तन र तीब्र अनुभूतिलाई समर्थ ढङ्गले व्यक्त गर्नका लागि यस शक्तिकोक प्रयोग हुन्छ। अतः यो शक्ति अर्थ सौन्दर्यको विधायक तत्त्व हो। सामान्य शब्द सूक्ष्म एवम् सौन्दर्यमय भावलाई मूर्त रूप दिनक असमर्थ भएपछि स्रष्टा तिनको विशिष्ट प्रयोगद्वारा कथनलाई नवीन एवम् हृदयस्पर्शी बनाउन प्रवृत्त हुन्छन्। यसको मूल उद्देश्य शक्तिशाली अभिव्यक्तिद्वारा सहृदयका मनमा विशिष्ट प्रभाव उत्पन्न गर्नु पनि हो (गुप्त, २००१ : ४०)। जुन शब्दमा लक्षणाशक्ति हुन्छ र जसद्वारा लाक्षणिक अर्थ प्रकट हुन्छ त्यस्ता

शब्दलाई लाक्षणिक शब्द भनिन्छ। लाक्षणिक शब्दद्वारा प्रकट हुने अर्थ भने लक्ष्यार्थ हो। लक्षणाका निमित्त मुख्यार्थमा बाधा, मुख्यार्थसँग लक्ष्यार्थको सम्बन्ध तथा रुढि वा प्रयोजन जस्ता विशेषता अनिवार्य मानिन्छन्। (व्यास, २०१३ : ११२)। मुख्यार्थमा बाधा र अन्य अर्थतर्फ सङ्क्रमणलाई अरस्तुले समेत लक्षणाको विशेषता भनिएकाले यस विषयमा प्राच्य र पाश्चात्य आचार्यहरूको एउटै मत रहेको स्पष्ट हुन्छ। मुख्यार्थ तिरस्कारको अवस्थालाई दृष्टिगत गरी पूमा लक्षणाको विभाजन समेत भरिएको छ। लक्ष्यार्थ र मुख्यार्थका सम्बन्ध लक्षणा शक्तिको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो र यसका सामीप्य सम्बन्ध, अङ्गाङ्गीभाव सम्बन्ध, तात्कर्म्य सम्बन्ध सादृश्य सम्बन्ध, तादर्थ्य सम्बन्ध जस्ता विविध स्वरूपहरू रहेका छन्। रुढि वा प्रयोजन लक्षणाका निमित्त तेस्रो अनिवार्य तत्त्व हो यसको उपयोगविना लाक्षष्टिक भाषाको निर्माण सम्भव देखिँदैन। पूर्वीय आचार्यहरूले यसै तथ्यलाई दृष्टिगत गरी लक्षणा शक्तिको विभाजन गर्ने प्रयत्न गरेका छन्। उनीहरूका विचारमा लक्षणशक्तिका रुढ र प्रयोजनवती गरी मुख्य दुई भेद रहेका छन्। प्रयोजनवतीका शुद्धा र गौणी उपभेद छन् भने गौणीका पनि सारोपा र साध्यवसाना उपभेद रहेका छन्।

सामाजिक परम्परा वा रुढिका आधारमा लक्षणार्थ बोध गराउने शब्दशक्ति नै रुढ लक्षणा हो। यस शब्द शक्तिले रुढिकै आधारमा नवीन अर्थबोध गराउँछ र यो अर्थ वाच्यार्थकै समान प्रचलित पनि हुन्छ। जस्तै: जब भण्डाहरू टुँडिखेलमा छिरे तब भाषण सुरु भयो भन्ने वाक्यमा क्रिया विचलनका कारण 'भण्डा' शब्दको वाच्यार्थमा बाधा उत्पन्न भई त्यसैसँग सम्बन्धित नवीन अर्थ बुझाएको छ यो वाच्यार्थसँगै सम्बन्धित पनि छ। रुढि वा सामाजिक प्रचलनका कारणले नै सबै भाषामा प्रचलित उखान र टुक्काहरू यसै भेद अन्तर्गत समाविष्ट हुन्छन्। 'आँखा चिम्लनु', जिब्रो टोकनु, स्वर्गारोहण हुनु, मास छर्न जानु जस्ता सबै टुक्काहरू रुढ लक्षणाका

उदाहरण हुन। सामाजिक व्यवहार वा प्रचलनका आधारमा अर्थको नयाँ आयाम अर्थात् 'मृत्यु' भन्ने अर्थ उद्घाटित भएको हुँदा यसलाई रुढ लक्षणा मानिएको हो (गुप्त, १९८४ : ११७)। उल्लिखित टुक्काका शब्दलाई वाचक शब्द मान्दा तिनको वाच्यार्थ पृथक् भए पनि रुढि वा सामाजिक प्रचलनका आधारमा नै तिनबाट नवीन अर्थ वा अक्ष्यार्थ निःसृत हुन पुगेको देखिन्छ। यसमा सामाजिक प्रचलनले नै वाच्यार्थमा बाधा उत्पन्न गरेको स्पष्ट हुन्छ। 'मरेका बाधको जुँगा उखेल्लु' भन्ने उखानमा प्रयुक्त शब्दहरूलाई वाचक शब्द मान्दा त्यसबाट निःसृत हुने अर्थ वाच्यार्थ बन्दछ भने त्यसमा बाधा भएपछि उत्पन्न हुने नवीन अर्थ लाक्षणिक हुन्छ। 'प्रतिरोध गर्न नसक्ने वा कमजोर माथिको नियन्त्रण वा विजय' यसको अक्ष्यार्थ हो। विशेष प्रयोजन वा उद्देश्य सिद्धिका निमित्त निर्मित शब्दशक्ति नै प्रयोजनवती लक्षणा हो। यस लक्षणामा विशेष अर्थको प्राप्ति नै खास प्रयोजन बन्दछ। वस्तुतः प्रयोजन वती लक्षणा साहित्यिक भाषाको निर्माण एवम् अर्थोत्कर्षका लागि अत्यन्त उपायागी तत्त्व हो। यसका तथ्यको पुष्टिका निमित्त एक उदाहरण प्रस्तुत गर्नु उचित हुन्छ।

आँखा उठाई हेर अगाडि

हड्डीहरूको ढाँचा उभेको।

यहाँ 'हड्डीहरूको ढाँचा पदवलीको प्रयोग 'अतिशय दुर्बल व्यक्ति' भन्ने विशेष अर्थ प्रकट गर्नका निमित्त भएको हुँदा यो प्रयोजनवती लक्षणा हो। 'उभिएको' भन्ने विचलित क्रियाको कारण यहाँ 'हड्डीहरूको ढाँचा'बाट 'अतिशय दुर्बल व्यक्ति' भन्ने अर्थ सम्प्रेषित हुन पुगेको छ। प्रयोजनवती लक्षणाका शुद्धा र गौणी गरी दुई भेद रहेका छन्। आधार आर्द्य, कारण-कार्य, सामीप्य, साहचर्य, तात्कर्म्य आदि सादृश्येतर सम्बन्धमा आधारित शब्दशक्ति नै शुद्धा लक्षण हो। तात्कर्म्य सम्बन्धमा आधारित शुद्धाको एक उदाहरण हेरौं।

मैनभैँ तन पगली सक्यो अब

दीपभैँ मन जली सक्यो अब ।

यहाँ तनलाई मैन समान अथवा मनलाई दीप सदृश कल्पना गर्दा मुख्यार्थ बाधित हुन्छ तर यी दुबैको कर्म भने समान प्रकृतिको देखिन्छ । 'पग्लिनु' र 'जल्नु' क्रियाको विचलनको कारण क्रमशः तन र मनको मुख्यार्थमा बाधा उत्पन्न भएको छ किनभने तन पग्लिने र मन जल्ने वस्तु होइनन् । यिनै क्रियाले नै कवितामा लाक्षणिक अर्थ पनि प्रकट गरेको देखिन्छ । 'मैन' र 'दीप' ले भने पगलाइ र जलाइको अवस्थालाई मूर्त रूप दिएका छन् । मैन एवम् तन पग्लने र दीप एवम् मन जल्ने कार्य सँगसँगै भएको हुँदा यसमा तात्कर्म्य सम्बन्ध प्रकट भएको पाइन्छ । सादृश्य वा साधर्म्य मूलक सम्बन्धका आधारमा निर्मित लक्षणा नै गौणी लक्षण हो । उपमेय र उपमानका समान रूप वा गुणधर्मका आधारमा निर्मित हुने हुँदा यसलाई गौणी लक्षणा भनिएको हो । गौणी लक्षणा सम्पूर्ण साधर्म्य मूलक अलङ्कारको बीज हो ।

एउटा भर्भराउँदो बैँसालु गुराँस योद्धा
आजाद/लेक भरिका राता गुराँसहरू वीर आजादहरू
(आजदहरू, विपुल -४ २०५१, पृ.७०) । उद्धरण प्रयुक्त 'आजद' उपमेय अर्थात् प्रस्तुत विषय हो भने 'गुराँस' उपमान अर्थात् अप्रस्तुत पक्ष हो । यहाँ प्रस्तुत र अप्रस्तुत पक्षका बीचमा साधर्म्यगत विशेषतामा दृष्टिगोचर हुन्छ । यहाँ 'भर्भराउँदो गुराँस' 'बैँसालु गुराँस' आजादको क्रान्तिकारी लडाकुपनलाई बुझाउन प्रयोग भएको देखिन्छ । उल्लिखित दुवै पदावलीले विशेषण विचलनका कारण आजादको सङ्घर्षशील र जुभारु व्यक्तित्वलाई मूर्त रूप दिएको पाइन्छ । उपमेयको गुणधर्मलाई उपमानले समर्थ ढङ्गले मूर्त तुल्याएको हुँदा यसमा गौणी लक्षणाको सुन्दर प्रयोग हुन पुगेको छ । गौणी तथा शुद्ध लक्षणाको भेद उपचारका आधारमागर्न सकिन्छ । उपमेय र उपमान बीचको भेदलाई अन्त्य गरी अभेद सम्बन्ध देखाउनु नै उपचार हो । 'आजाद'लाई 'बैँसालु गुराँस' नै भनिएको हुँदा यसमा

अभेद सम्बन्ध स्थापित भएको छ । विशेषण विचलनका कारण वाच्यार्थलाई त्याग गरी 'बैँसालु गुराँस'ले लाक्षणिक अर्थ ग्रहण गरेको छ र यही लक्ष्यार्थले आजादको विशेषणतालाई प्रकट गरेको देखिन्छ । गौणी लक्षणाका सारोपा र साध्यवसाना गरी दुई भेद रहेका छन् ।

पृथक शब्दमा उपमेय र उपमान प्रस्तुत हुँदा सारोपा लक्षणाको निर्माण हुन्छ । प्रस्तुत अप्रस्तुतको आरोप नै यस लक्षणाको मूलभूत पहिचान हो । आरोप गरिएको पक्षको गुण एवम् गरिमा उच्च हुँदा यसको आर्थी क्षमता शक्तिशाली बन्दछ गुप्त, १९९४ : १२६) । रूपक अलङ्कारको मूल नै सारोपा गौणी लक्षणा हो । हाम्रा धन सब माटो धुलिन्छन् । भावपुतली उड्छन् धुलिन्छन् । (शाहजहाँको इन्छा, पृ.९३) । देवकोटाको उल्लिखित कवितांशमा उपमेय र उपमान दुबैको उपस्थिति दृष्टिगोचर हुन्छ । यहाँको 'माटो' र 'भाव' प्रस्तुत विषय वा उपमेय हुन् भने 'धन' र 'पुतली' उपमान हुन् । 'भाव' र 'पुतली' दुवैको प्रकृति उड्ने र हराउने भएकोले उक्त सादृश्यमूलक प्रयोग शक्तिशाली देखिएको छ । 'माटो' र 'धन' दुवैको प्रकृति धुलिने वा नष्ट हुने भएकाले पहिलो प्रयोग पनि लाक्षणिक बन्न पुगेको छ । यहाँ 'धन' ले वाच्यार्थलाई छाडेर माटाको मूल्यलाई र 'पुतली' ले पनि सामान्यार्थलाई छाडेर भावका उड्ने र हराउने विशेषतालाई प्रकट गरेको हुँदा यी दुबै प्रयोग लाक्षणिक बन्न पुगेको पाइन्छ । जब उपमाले उपमेयलाई आफूभित्रै समाहित गर्छ तब उक्त शब्द लाक्षणिक बन्दछ र त्यसबाट विशिष्ट अर्थ प्रकट हुन्छ यसलाई साध्यवसाना लक्षणा भनिन्छ । यसमा सारोपामा जस्तो उपमेय प्रत्यक्ष हुँदैन । अतिशयोक्ति अलङ्कामा साध्यवसाना लक्षणा बीज रूपमा विद्यमान हुन्छ । मैले त्यो बेला हुरी निल्ले आँट नगरेको भए आगो पचाउने साहस नगरेको भए म ठोकेर भन्न सक्छु । आज म यति सुन्दर हुने थिइन (गङ्गा श्रेष्ठ, पृ.२२)

उल्लिखित कवितांशमा प्रयुक्त 'हुरी निल्लु' र 'आगो पचाउनु' पदावली लाक्षणिक रहेका छन् ।

क्रिया विचलनका कारण 'हुरी' र 'आगो'ले रुढ अर्थलाई त्याग गरी विशेष अर्थ ग्रहण गरेको हुँदा यी दुबै लाक्षणिक शब्द बन्न पुगेका हुन्। वस्तुतः 'हुरी' र 'आगो' दुवै उपमान हुन् र उपमानले उपमेयलाई आफूभित्रै समाविष्ट गरेको हुँदा त्यो अदृश्य वा लुप्त छ। त्यसैले यसमा साध्यवसाना लक्षणा निर्मित हुन पुगेको देखिन्छ। यहाँ जीवनमा आएका कठिन चुनौतीहरूलाई 'हुरी' र 'आगो' भनिएको हुँदा अभिव्यक्ति विशिष्ट बन्न पुगेको हो। हुरीलाई निल्ले आँट गर्नु अथवा आगोलाई पचाउने साहस गर्नु भनेको जीवनका कठिन चुनौतीहरूको सामना गर्नु हो।

नेपाली निबन्धमा लाक्षणिक भाषाको प्रयोग

आधुनिक नेपाली निबन्धमा लाक्षणिक भाषाका विविध स्वरूपहरू दृष्टिगोचर हुन्छन्। मूलतः उपमा, रूपक, अतिशयोक्ति मानवीकरण, विशेषण विपर्यय जस्ता गद्यशैलीका उपकरणहरूद्वारा निबन्धमा लाक्षणिक भाषाको निर्माण भएको पाइन्छ। प्राच्य एवम् पाश्चात्य काव्यशास्त्रमा वर्णित साधर्म्य मूलक अलङ्कारका प्रयोगहरू भित्र लाक्षणिक अभिव्यक्ति निर्मित हुन पुगेको तथ्य उजागर हुन्छ।

क) मानवीकरणद्वारा लाक्षणिकताको विधान

आधुनिक नेपाली निबन्धमा मानवीकरणको युक्ति प्रयोग गरी लाक्षणिक भाषाको निर्माण गर्न काम पर्याप्त मात्रामा भएको छ। खासगरी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, शङ्कर लामिछाने, कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, तारानाथ शर्मा आदिका निबन्धमा मानवीकरणको प्रचुर प्रयोग प्राप्त हुन्छ। लाक्षणिक भाषाको प्रयोगका दृष्टिले देवकोटा निबन्धहरू उल्लेखनीय रहेका छन्। सादृश्य विधानका अनेकौ युक्तिहरूको प्रयोगद्वारा उनले आफ्ना निबन्धमा लाक्षणिक अभिव्यक्ति दिएका छन्। 'फूल', 'कला' र 'जीवन', 'एउटी चरीको चिरिबिरी', 'मान्छे जादू', 'आकार र अभिप्राय' 'के नेपाल सानो छ?' 'निद्रा' 'श्रीपञ्चमीको दिन' आदि निबन्ध

मानवीकरणको प्रयोगका कारण लाक्षणिकबन्न पुगेको देखिन्छ। शैलीगत दृष्टिले उल्लिखित निबन्धको भाषा लाक्षणिक बन्नका पछाडि मानवीकरणको प्रयोग प्रमुख कारण भएकोले त्यस्ता केही पङ्क्तिहरूको विश्लेषण आवश्यक हुन्छ। "तिनै पहाडहरूको मोहनीले मलाई घेर्दथे जसले चरीलाई बिउँझाएका थिए। नेपाली मट्टीबाट बनेकी सानी मूर्तिले त्यही नेपालानुरागीभावुक हृदय लिएर आएको थिई(देवकोटा, २०३२:२३६)।" उद्धरणमा प्रयुक्त 'मोहनी' अमूर्त भाव हो र यस शब्दलाई उद्देश्यका रूपमा प्रयोग गरी क्रिया विचलनका माध्यमबाट मानवीय कार्य व्यापारमा सङ्लग्न व्यक्तित्वरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। मूलतः 'घेरा गर्न' 'बिउँझाउनु' मानवीय कार्य भएकोले 'पहाडको मोहनीले मानव व्यक्तित्व प्राप्त गरेको हो। यहाँ 'मोहनी' शब्दले रुढ अर्थ परित्याग गरी त्यसैसँग सम्बन्धित नवीन अर्थ बोध गराएको हुँदा कथन लाक्षणिक बन्न पुगेको देखिन्छ। 'मोहनी' मोहित पार्ने शक्तिका रूपमा मात्र नभई घेराउ गर्ने र बिउँझाउने व्यक्तिका रूपमा समेत प्रकट भएको हुँदा पृथक् अर्थ अभिव्यञ्जित हुन पुगेको हो। यसले कथनलाई नवीन र ताजासमेत बनाएको तथ्य स्पष्ट हुन्छ। त्यस्तै अर्को वाक्यमा प्रयुक्त 'मूर्ति' शब्दको रुढ अर्थ हो - प्रतिमा वा प्रतिमूर्ति स्पष्टाले मूर्ति शब्दलाई 'चरी' को अर्थमा प्रयोग गरेकोले कथन प्रतीकात्मक बन्न पुगेको छ। मूर्तिलाई उद्देश्यका रूपमा प्रयोग गरी क्रियाविचलनका आधारमा त्यसको मानवीकरण गरिएको छ भने उद्देश्य विस्तारक र विधेय विस्तारकले पनि यही तथ्यको पुष्टि गरेको देखिन्छ। यहाँ 'मूर्ति' ले प्रतिमा वा प्रतिमूर्ति भन्ने अर्थलाई छाडी 'चरी' को अर्थ मात्र नलिएर त्यसले स्त्रीलिङ्गी मानव रूप समेत ग्रहण गरेको हुँदा लाक्षणिक अर्थ निर्मित हुन पुगेको हो। वस्तुको प्रतीकीकरण र प्रतीकको मानवीकरणद्वारा लाक्षणिक अभिव्यक्ति दिने क्षमता उनमा रहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ। उनका निबन्धमा प्रकृतिको मानवीकरणद्वारा लाक्षणिक अभिव्यक्ति दिने विशेषता पनि दृष्टिगोचर हुन्छ। "हेर यो गुलाब !

एकान्तमा हृदयअगाडि यसले हजार कलिला ओठ खोलेर बोल्दछ (देवकोटा, २०३२:७९) ।” ‘गुलाब’ प्रकृति हो र यसका निमित्त दर्शकवाचक सर्वनामको प्रयोग गरी मानव रूपको आरोप गरिएको छ । यो सर्वनाम विचलनद्वारा मानवीकरण गर्ने प्रभावकारी युक्ति हो । यहाँ गुलाबका फूलका पत्रहरूलाई कलिला ओठ नै भनिएको हुँदा रपकात्मक एवम् विम्बात्मक प्रयोग निर्मित हुन पुगको छ । मानव अङ्गको आरोपद्वारा गुलाबको फूलका पत्रहरूको मानवीकरण गर्ने प्रवृत्तिले कथनलाई लाक्षणिक बनाएको छ । वाक्यमा एक प्रयुक्त असमापिक र एक समापिकका क्रियाले पनि मान कार्यव्यापारलाई बुझाएको हुँदा फूलको मानवीकरण प्रभावकारी रूपमा भएको देखिन्छ । यी तीन तथ्यले कलिला ओठयुक्त मानव शिशुरूप प्रकट गरेको हुँदा यहाँ ‘गुलाब’ शब्दले रुढ अर्थसँग सम्बन्धित पृथक् अर्थ व्यक्त गर्न समर्थ भएको पाइन्छ । ‘श्रीपञ्चमीको दिन’ निबन्धमा पनि फूलकै मानवीकरण गर्ने क्रममा लाक्षणिक भाषाको निर्माण भएको छ । “ती फूलहरूले माहुरी, भवरा, पुतली बोलाउँछन् । जगतको चलचित्रमा चाख लिने यी ठाँटिएका अप्सराहरू पाउडर, रेसम, अत्तर, मुस्कान, मदमत्त चाल र इसारा, सारा आकार्षणमा बैँसालु कलाले सम्पन्न भएर जिस्कन्छन्, नाच्छन् । चेपारे पार्छन् र ओठ खोली खोली बोल्छन् (देवकोटा २०३२ : १०२) ।” उद्धरणमा ‘फूलहरू’ लाई उद्देश्यका रूपमा र प्रयोग गरी ‘बोलाउँछन्’ लगायतका सात समापिका किराहरूका माध्यमबाट त्यसलाई मानवकार्य व्यापारमा संलग्न युवतीको रूपमा चित्रण गरिएको हुँदा कथन लाक्षणिक बन्न पुगेको छ । सौन्दर्य प्रसाधनका साधनहरू प्रयोग गरी ठाँटिनु मदमत्त चाल लिनु, मुस्कानका साथ इसारा गर्नु, जिस्कनु, नाच्नु, चेपारे पार्नु , ओठ खोली खोली बोल्नु र इच्छित पात्रलाई बोलाउनु जस्ता कार्य व्यापारका कारण ‘फूलहरू’ ले अप्सराको रूप, गुण र क्रियाशीलता प्राप्त गरेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । यसरी फूलले फूलको अर्थ मात्र नलिएर रूपवति बैँसालु युवतीको समेत अर्थ बोकेको हुँदा कथन लाक्षणिक

एवम् ताजा बन्न पुगेको छ । फूलहरूलाई ठाँटिएका अप्सरा भनिएको हुँदा प्रथमतः रूपकात्मक प्रयोग निर्मित भएको छ भने उपमानले मानव गुणधर्म र स्वरूप ग्रहण गरेको हुँदा तिनको मानवीकरण समेत भएको छ । देवकोटाका निबन्धमा यस्ता प्रयोगहरू अनेकौँ स्थानमा प्राप्त हुन्छन् र यसले उनको भाषालाई लाक्षणिक बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

लामिछानेका विविध निबन्धमा मानवीकरणद्वारा निर्मित लाक्षणिक अभिव्यक्तिका विविध स्वरूपहरू प्राप्त हुन्छन् । उनका ‘जीवनः एक प्राध्यापक’, ‘अन्तिम पात पनि भर्छ’, ‘सम्भनाको लयमा विलीन हुँदै’, ‘जनक र पिता : दुबै’ जस्ता निबन्ध मानवीकरणको प्रयोगका कारण लाक्षणिक बन्न पुगेका छन् । यस क्रममा त्यस्ता केही प्रयोगहरूको विश्लेषण आवश्यक हुन्छ । “जीवनले हामीलाई सिकाउन कहिल्यै छाड्दैन रहेछ । सिक्ने कुरामा अल्ल्छी मानेको पाए, जीवन भर्किदो रहेछ र कुकुरलाई पनि गुरुको अवतार बनाई पठाइ दिँदो रहेछ (लामिछाने, २०३२ : २५)।” जन्मदेखि मृत्युसम्मको जीवन्तता वा जिउँदोपन जीवन हो भने यसको क्रियाशीलता, सङ्घर्ष वा आरोह अवरोहबाट निरन्तर शिक्षा प्राप्त हुने हुँदा यो एक प्राध्यापक हो । यहाँ जीवनलाई प्राध्यापक नै मानिएको हुँदा यो मानवीकृत रूपकात्मक प्रयोग हो । जीवनले सिकाउन कहिल्यै नछाड्नु, मानिसले सिक्न अल्ल्छी मान्दा जीवनले भर्को मान्नु र कुकुरलाई गुरुको अवतार बनाएर पठाइदिनु जस्ता कार्य व्यापारका कारण जीवनले मानवीय व्यक्तित्व ग्रहण गरेको स्पष्ट देख्न सकिन्छ । जीवन शब्दको वाच्यार्थ बाधित भई यसले शिक्षक, प्राध्यापक वा गुरुको अर्थ ग्रहण गरेपछि अभिव्यक्ति लाक्षणिक बन्न पुगेको छ । यहाँ ‘जीवन’लाई प्राध्यापकका रूपमा स्थापित गर्न क्रियाविचलनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । जीवनका घटनाको मानवीकरणद्वारा लाक्षणिक अभिव्यक्ति सिर्जना गरिएको अर्को निबन्ध अन्तिम पात पनि भर्छ हो ।

“जीवनका अनेक घटनाहरू चिहानबाट व्युंभिआउँछन् । ती मसँग प्रश्न गर्छन् व्यङ्ग्यात्मक रूपमा, आँखामा खिसीको भिनो पारदर्शी पत्र ओछ्याउँदै (लामिछाने, २०३२:३८) ।” पहिलो वाक्यमा ‘घटनाहरू’ उद्देश्य र ‘व्युंभिआउँछन्’ शब्द विधेयका रूपमा प्रयुक्त छन् । उद्देश्यका निमित्त छनोट गरिएको समापिका क्रियाले मानव कार्यव्यापार बुझाएको हुँदा उद्देश्य विधेय सम्बन्धमा बाधा उत्पन्नलाई कथन लाक्षणिक बन्न पुगेको देखिन्छ । मानवता उद्देश्य र मानव कार्यव्यापार बुझाउने समापिका क्रियाहरूको सङ्गति विशेष प्रकृतिको रहेकोछ । यहाँ ‘घटनाहरू’लाई निदबाट व्युंभिएका व्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । साथै यसमा मानव व्यक्तित्व प्राप्त ती घटनाहरूले ‘म’ पात्रसँग व्यङ्ग्यात्मक प्रश्न गर्नुका साथै आँखामा खिसीको पर्दा ओछ्याएको तथ्य पनि उजागर भएको छ । यसरी क्रिया विचलनका कारण ‘घटनाहरू’को मानवीकरण गर्न सघाएको छ भने दोस्रो वाक्यमा विशेषण विचलनले उही भूमिका खेलेकोछ । ‘चिहानबाट व्युंभिआउनु’ र ‘खिसीको भिनो पारदर्शी पत्र’ पदावलीले यही तथ्यलाई पुष्टि गरेको छर्लङ्ग हुन्छ । “निराशा अभिसारिका बनी हामीलाई भेट्न आउँछे । आँधी पानी र अन्धकारमा आएकी त्यस प्रेमिकालाई रातभर अंकबद्ध गरेर हामी उषा वेला बिदा गर्छौं (लामिछाने, २०३२ :४६)।” यहाँ ‘निराशा’ जस्तो अमूर्त भावलाई निश्चित स्थलमा आफ्नो प्रेमीलाई भेट्न आतुर युवतीका रूपमा चित्रित गरिएको हुँदा यसको मानवीकृत व्यक्तित्व उजागर हुन पुगेको देखिन्छ । त्यस्तै भेट्न आउनु, अड्कमाल गर्नु, बिदा गर्नु जस्ता क्रियाले पनि मानव कार्यव्यापार नै बुझाएकोले ‘निराशा’ शब्दले मानव क्रियाशीलता र व्यक्तित्व प्राप्त गरेको हो । यसरी छानेका निबन्ध शैलीको एउटा महत्त्वपूर्ण उपकरण बनेको मानवीकरण नै उनको लाक्षणिक भाषाका कारण बन्न पुगेको तथ्य उजागर हुन्छ ।

कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान आधुनिक नेपाली निबन्धको शीर्ष पङ्क्तिका अर्का महत्त्वपूर्ण

निबन्धकार हुन् र उनले पनि मानवीकरणको युक्ति प्रयोग गरी आफ्ना निबन्धको भाषामा लाक्षणिक प्रयोग गरेका छन् । उनका ‘उन्नत भैरवका श्रद्धालुहरूलाई’, आत्महत्याको अँगालोमा’, ‘लिंग पुराणदेखि लिंग साहित्यसम्म’, ‘आँखामा गान्तोक बोकेर’, ‘साहित्य र हावापानी’ ‘आखिरी थोपा-ग्याम्बे !’ आदि निबन्ध मानवीकरणको प्रयोगका कारण लाक्षणिक बन्न पुगेका छन् । यस क्रममा निबन्धका खास-खास पङ्क्तिहरूको विश्लेषण गरी उनको लाक्षणिक भाषाको पहिचान गर्नु युक्ति सङ्गत हुन्छ । “गान्तोकको बिहानी आकाश मेघास्त्र ओढेर नुहेको थियो । भख्खरै नुहाएर सुकिलो हुने मान्छे जस्तै वरपरका डाँडा स्वच्छ र मनोरम थिए । बीच-बीचमा टाकुरा हुँदै, पहाड छिचोल्दै, उक्लँदै, ओर्लँदै र यस्तो कहिलेकाहीं बस्ती भएर चिप्लेटी खेलिरहेको कुहिरो सुटस्वाट आउँथ्यो र आफ्नो कोमलतम अँगालो दिएर वातावरण एकदम रमाइरहेथ्यो । यसरी सौन्दर्य र दीप्तिले पुलकित युवतीतुल्य मनोहारी गान्तोक आज एकाबिहानै बिउँभेको छ (कृष्णचन्द्र, २०४३:८६)।” प्रस्तुत उद्धरणमा सिक्किमको गान्तोक त्यहाँ उड्ने कुहिरोको आकाशको मानवीकरण गरी कथनलाई लाक्षणिक बनाउनेलाई मानव कार्यव्यापारमा संलग्न व्यक्तिका रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ । दोस्रो वाक्यमा गान्तोक वरपरका डाँडालाई उपमेय बनाई आकर्षक उपमानका माध्यमबाट त्यसलाई मानवीय स्वरूप दिइएको छ । नुहाएर स्वच्छ एवम् सुकिलो बनेको मानिसका रूपमा पहाडलाई प्रस्तुत गर्दा त्यसको मनोरम स्वरूप उजागर हुन पुगेको छ । तेस्रो वाक्यमा प्रयुक्तक्रियाहरूले कुहिरोलाई मानव क्रियाशीलता र चञ्चलता प्रदान गरेको देखिन्छ । उकालो चढ्नु, ओर्लनु, पहाड छिचोल्नु, टाकुरामा पुगनु बस्ती भएर चिप्लेटी खेल्नु, कोमलतम अँगालो दिनु जस्ता कार्य व्यापारका कारण कुहिरोले मानव चञ्चलता प्राप्त गरेको यथार्थ स्पष्ट हुन्छ । कुहिरोको क्रीडा र चञ्चलताका कारण वातावरणको मनसमेत हर्षित भएको तथ्य यसमा उल्लेख भएकोछ । अन्तिम वाक्यमा आफ्नै सौन्दर्यको उज्यालोका

कारण हर्षित युवती र सबैरै बिउँभएको व्यक्तिका रूपमा गान्तोकलाई प्रस्तुत गरिएको छ। यसरी हेर्दा यहाँ कुहिरो आकाश, पहाड र गान्तोले आफ्नो रुढ अर्थभन्दा पृथक् मानव रूप, गुण क्रियाशीलता र भावमेत ग्रहण गरेको हुँदा कथन लाक्षणिक बन्न पुगेको स्पष्ट देखि सकिन्छ। “पोखरा भने रूपातालमा नुहाएर ओभाउन लागेको वनघारीको केशराशि पहाडै पहाडको सेप्टी हालेको बुट्टाबुट्टी छापे हरियो लहङ्गा, पतालो कन्चुकी र माछापुच्छ्रे टीको लगाई फेवा तालमा मुस्कुराइरहेकी छे (प्रधान, २०५५ :३)।” उद्धरणमा ‘मुस्कुराइरहेकी छे’ क्रियाले ‘पोखरा’लाई मानव रूप एवम् गुणधर्म प्रदान गरेको हुँदा निर्जीव वस्तु पनि सजीव सदृश प्रकट भएको छ। रूपातालमा नुहाएर आफ्नो केशराशिओभाउँदै मुस्कुराइरहेकी स्त्रीका रूपमा चित्रित हुँदा ‘पोखरा’ शब्दले आफ्नो रुढ अर्थभन्दा पृथक् विशेष अर्थ प्रकट गरेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ। त्यस्तै ‘वनघारीको केशराशी’, ‘पहाडै पहाडको सेप्टी’, ‘बुट्टाबुट्टी छापे हरियो लहङ्गा’, ‘पातलो कन्चुकी’, माछापुच्छ्रे टीको जस्ता पदावली ‘पोखरा’को मानवीकरण गर्न उपयोगी देखिएका छन्। उल्लिखित पदावलीद्वारा सङ्केतित वस्तु मानव अङ्ग र मानिसले प्रयोग गर्ने त्यस्ता वस्तु हुन् जसले ‘पोखरा’लाई स्त्री रूपमा चिनाउन सघाउँ पुऱ्याएका छन्। रूपातालमा नुहाएर आफ्ना केशराशि ओभाउँदै फेवातालमा मुस्कुराउँने ‘पोखरा’ आफ्नो कार्य र पोशाकको प्रयोगका कारण स्त्री रूपमा मूर्त हुनपुगेको स्पष्ट देखि सकिन्छ। जे होस् यति विघ्न दुब्लाइसकेछ, विकृत भइसकेछ, विरोध पनि शुद्ध विरोध नै भएर बाँच्च नसक्ने गरी संसारकै हावा दूषित भइसकेछ ? कत्रो सहस्यमय पतन ! विरोधभित्र पनि स्वार्थ जस्तो चिसो बतास चल्दोरहेछ (प्रधान, २०४३ :६)।” प्रतिविचार वा प्रतिभावनाका रूपमा प्रयुक्त ‘विरोध’लाई विभिन्न क्रियाका माध्यमबाट मानवीकरण गर्ने काम प्रस्तुत उद्धरणमा भएको छ। ‘दुब्लाउनु’, विकृत हुनु’, ‘बाँच्च नसक्ने हुनु’ ‘रहस्यमय पतन हुनु’ र ‘विरोधभित्र स्वार्थ देखापनु’ जस्तो कार्यव्यापारका कारण यसले मानवीय व्यक्तित्व ग्रहण गरेको

देखिन्छ। यहाँ ‘विरोध’ शब्दले रुढ अर्थलाई छाडेर नवीन अर्थ ग्रहण गरेको हुनाले अभिव्यक्ति लाक्षणिक बन्न पुगेको छ।

तारनाथ शर्मा आधुनिक नेपाली निबन्धका अर्का महत्त्वपूर्ण स्रष्टा हुन्। उनका आधा दर्जनभन्दा बढी निबन्ध सङ्ग्रहमा सयौं निबन्धहरू सङ्गृहीत छन्। आफूले भन्न चाहेको कुरालाई घुमाएर भन्दा सोभै व्यक्त गर्न चाहने शर्माका निबन्धहरूमा लाक्षणिक भाषाका बान्कीहरू पनि पर्याप्त मात्रामा प्राप्त हुन्छन्। उनका ‘घनघस्याको उकालो काट्ता’, ‘बाँसको घर’, ‘नेपाली भाषालाई मान्यता’ आदि निबन्ध मानवीकरणको युक्तिका कारण लाक्षणिक बन्न पुगेका छन्। यस क्रममा त्यस्ता केही पङ्क्तिको विश्लेषण आवश्यक हुन्छ। “यो यस्तो उकालो हो जो कठोरतामा अद्वितीय छ। अघोरी गाडदेखि उकालिन थालेको यो डाँडो सहारा मरुभूमिको तिर्खालाई बिसाउँछु भनेभै तपाईँतिर हेरेर खिस्स हाँस्छ। टाउकामा चिप्लो न चिप्लो बरफको हिउँलो केश फुलाएर आफ्नो अरो वृद्ध शरीरमा काला रुखहरूको जिङ्ग्रिङ्गे भुत्ला ठड्याई यो घनघस्या गजधुम्म परेर बसेको छ। यो मान्छेहरूसित रिसाएको छ, अघोरै रिसाएको छ, अघोरी गाड जत्तिकै रिसाएको छ अनि पोखराली सेती जत्तिकै रिसाएको छ (शर्मा, २०५१:१०९)।” सेतै केश भएको टाउको, अररो र वृद्ध शरीर, त्यसमा जिङ्ग्रिङ्गे रौं, गजधुम्म परेको बसाइ, अनुहारमा क्रोध र आफ्नो कठोरताका कारण घनघस्या मानव रूप र अङ्गयुक्तव्यक्तिका रूपमा देखा परेको छ। उकालो बढ्ने मानिसको अनुहार तिर हेरेर खिस्स हाँस्दै चुनौति दिने मानिसको रूपमा घनघस्याको चित्रण भएको छ। ‘खिस्स हाँस्नु’, ‘गजधुम्म परेर बस्नु’, ‘मान्छेहरूसित रिसाउनु’, ‘कठोर बन्नु’ जस्ता कार्य व्यापारले घनघस्यालाई मानव रूप दिएको हो। ‘हिउँलो केश’, ‘अररो र वृद्ध शरीर’, जिङ्ग्रिङ्गे भुत्ला’ जस्ता अङ्गको विन्यास तथा कठोर एवम् क्रोधी स्वभावले घनघस्यालाई साँच्चिकै मानव विशेषता प्रदान गरेको पाइन्छ। उद्धरणमा

घनघस्याको फेदमा रहेको अघोरी गाड र पोखराको सेती नदी आफ्नो क्रोधित स्वभावका कारण मानवीकृत रूपमा प्रस्तुत भएका छन्। त्यस्तै घनघस्याको क्रोध अघोरी गाड र सेती नदीको क्रोधसँग तुलनीय रहेको हुँदा यसले मानव स्वभाव प्राप्त गरेको देखिन्छ। क्रिया विचलन त विशेषता विचलनका आधारमा घनघस्याले मानव रूप, गुण र स्वधमव ग्रहण गरेको हुँदा यसले रुढ अर्थलाई परित्याग गरी त्यसैसँग सम्बद्ध नवीन अर्थ प्रकट गरेको स्पष्ट देख्न सकिन्छ। “आज फेरि पनि काठमाडौं कट्याङ्ग्रिएरै बस्यो, चिसिएरै बस्यो र कुइराको काग भएरै बस्योक। अनि फेरि पनि काठमाडौं गुर्बे साप भएर अँध्यारामा गुँडुल्किएरै बस्यो, आफूभित्र केन्द्रित र कुण्ठित भएर साँघुरिएरै बस्यो, लठेग्री, लाटो र लुइतामे भएरै बस्यो। अभै फेरि पनि काठमाडौं लोतीखरे, डर छेरुवा र पानी मरुवा हुँदै पल्टेरै बस्यो (शर्मा, २०५६ :१०१)।” प्रस्तुत उद्धरणमा विचलित क्रिया पदावलीको श्रृङ्खलावद्ध प्रयोगका कारण काठमाडौंका मानवीकृत स्वरूप निर्मित हुन पुगेको छ। उल्लिखित सबै क्रियापदावलीले मानव कार्यव्यापार प्रस्तुत गरेको हुँदा यसले मानव स्वभाव र व्यक्तित्व प्राप्त गरेको हो। यहाँ ‘काठमाडौं’ले मानव व्यक्तित्व र विशेषता प्राप्त गरेको हुँदा रुढ अर्थभन्दा पृथक् अर्थ ग्रहण गरेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ। “यो ककनीको डाँडो अब परपर उत्तरतिरको घोसे घोस्याहा घोप्टे

भीरतिर हेदै रुन्चे हाँसो हाँसु (शर्मा, २०५६ :११७)।” प्रस्तुत उद्धरणमा ककनीको डाँडो र घोप्टे भीर मानवीकृत रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ। ‘रुन्चे हाँसो हाँसु’ पदावलीले र ‘घोप्टे भीर हेनु’ जस्ता पदावलीले ककनीकोक डाँडोलाई मानव व्यक्तित्व दिएको देखिन्छ भने ‘घोसे’ र ‘घोस्याहा’ विशेषताका कारण घोप्टे भीर पनि मानव रूपमा प्रकट भएको छ। यसरी हेर्दा शर्माका निबन्धको भाषा प्रकृतिको मानवीकरण कारण नै लाक्षणिक बन्न पुगेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ। यहाँ ‘ककनीको डाँडो’ र ‘घोप्टे भीर’ रुढ अर्थमा मात्र सीमित नभई

विशेषता एवम् क्रियाशीलता प्राप्त व्यक्तिका रूपमा अतिन पुगेको देखिन्छ’।

ख) रूपकद्वारा लाक्षणिकताको विधान

आधुनिक नेपाली निबन्धमा रूपकको सिर्जनात्मक प्रयोगद्वारा कथनलाई लाक्षणिक बनाउने प्रवृत्ति व्यापक रूपमा प्राप्त हुन्छ। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा शङ्कर लामिछाने कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान र तारानाथ शर्माका निबन्धमा रूपकको सिर्जनात्मक प्रयोग दृष्टिगोचर हुन्छ। देवकोटा ‘के नेपाल सानो छ।’ ‘पहाडी जीवन’, ‘सरिताको कलकल’, ‘असारको प्रन्ध’, ‘फूल’ आदि निबन्धमा रूपकात्मक प्रयोगका कारण लाक्षणिक अर्थ निर्मित हुन पुगेको देखिन्छ। “प्रचुरताका साथ रुख फूलको घरहरा बनिरहेछ (२०३९:९९) प्रस्तुत उद्धरणमा ‘रुख’ उपमेय र ‘फूलको घरहरा’ उपमानको रूपमा प्रयुक्त छन्।” ‘रुख’लाई ‘फूलको घरहरा’ नै भनिएको हुँदा यसमा रूपकको निर्माण भएको छ। फूलैफूलले ढाएकिएको रुखको विशेष सौन्दर्यलाई मूर्त रूप दिन प्रस्तुत उपमान समर्थ रहेको छ। विशेषण विचलनद्वारा निर्मित ‘फूलको घरहरा’ रुखको गुणधर्म बुझाउन प्रयोग भए पनि त्यसले रुढ अर्थभन्दा पृथक् विशेष अर्थ प्रकट गरेको हुँदा कथन लाक्षणिक बन्न पुगेको छ। तथ्य स्पष्ट छ- ‘रुखको’ रुढ अर्थ ‘फूलको घरहरा’ होइन। यहाँ उपमान विशेष गुणधर्म युक्त भएकाले यो लाक्षणिक पदावली हो। र यसबाट निर्मित नवीन भावविम्ब लाक्षणिक अर्थ हो। ‘फूलको घरहरा’ यस्तो मानस चित्र हो जसले रुखको वासन्ती सौन्दर्यलाई प्रतिविम्बित तुल्याएको छ। “आज संसारमा सुन्दरता महारानी छन्, वसन्त राजा छ (२०३९:१०२)।” यस उद्धरणमा ‘सुन्दरता’लाई ‘महारानी’ र ‘वसन्त’लाई ‘राजा’ नै भनिएको हुँदा दुई पृथक् रूपकको निर्माण भएको छ। यसमा ‘सुन्दरता’ र ‘वसन्त’ उपमेय हुन् भने ‘महारानी’ र ‘राजा’ उपमान हुन्। वातावरणमा व्याप्त वासन्ती सौन्दर्यको शक्ति त्यसको एकछत्र राजलाई सङ्केत गर्न चयन गरिएका उपमान प्रभावकारी रहेका छन्। यहाँ ‘महारानी’ र ‘राजा’

लाक्षणिक शब्द हुन् भने तिनबाट निःसृत विशिष्ट अर्थ लक्षार्थ हो ।

“हाम्रो जीवन – फिल्मको ट्रेलर हो । त्यो ट्रेलर हाम्रो आउँदो स्वर्गको टुक्राटाक्रीबाट बनेको एक प्रकारको आकर्षण हो (शङ्कर, २०३२ : १७)” प्रस्तुत उद्धरणमा प्रयुक्त ‘जीवन’ उपमेय हो, जुन पूर्णतः अमूर्त रहेको छ । यसलाई मूर्त तुल्याउनका लागि छनोट गरिएको उपमान ‘फिल्मको ट्रेलर’ हो, जसलाई ‘स्वर्गको टुक्राटाक्रीबाट बनेको आकर्षण नै भनिएको विशेषतालाई सँगसँगै प्रस्तुत गरी यसमा सुन्दर रूपकको निर्माण भएको छ । अमूर्त उपमेयको मूर्त उपमान तथा मूर्त उपमानको अमूर्त विशेषतालाई सँगसँगै प्रस्तुत गरी यसमा सुन्दर रूपकको निर्माण भएको छ । ‘फिल्मको ट्रेलर’ त्यस्तो उपमान हो जसले जीवनको स्वर्गिक आकर्षणलाई मूर्त रूप दिएको छ । यहाँ ‘फिल्मको ट्रेलर’ ले त्यसको रुढ अर्थभन्दा पृथक् ‘जीवनको स्वर्गिक आकर्षण’ भन्ने विशेष अर्थप्रकट गरेकोले लाक्षणिक अभिव्यक्ति सारोपा लक्षणा हो । “एउटा गेरुवा मूर्ति एउटा काँसको मूर्तिसमक्ष आइपुग्छ (२०६५:२६)।” प्रस्तुत उद्धरणमा प्रयुक्त ‘गेरुवा मूर्ति’ ‘सन्यास ग्रहण गरेको मानिस’ भन्ने विशेष अर्थ प्रकट गर्न लिएको हुँदा यस पङ्क्तिमा साध्यवसाना लक्षणा लामिछानेका निबन्धका विशिष्ट उपलब्धि हो भन्ने सकिन्छ । ‘गेरुवा मूर्ति’ त्यस्तो उपमान हो जसले उपमेयलाई आफूभित्रै लुकाएको छ । यहाँ ‘सन्यास ग्रहण गरेको व्यक्तिलाई ‘गेरुवा मूर्ति’ नै भनिएको हुँदा रूपकातिसयोक्तिको निर्माण भएको छ र यसबाट साध्यवसाना लक्षणाको निर्माण भएको देखिन्छ । सङ्क्षेपमा प्रयोजनवती सारोपा र साध्यवसम्ना लक्षणा नै उनका निबन्धले विशिष्ट उपलब्धि हो भन्न सकिन्छ । कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानका ‘संस्मरण रोचक भएन कि ?’ ‘आखिरी थोपा-ग्याम्बे !’, लौ आयो साबुन सेर्पा यो’ जस्ता निबन्धमा विभिन्न रूपकहरूको प्रयोगद्वारा लाक्षणिक अभिव्यक्ति दिने प्रवृत्ति प्राप्त हुन्छ । उनका रूपकीय प्रयोग र लाक्षणिक अभिव्यक्ति के कस्ता छन् ? “सूर्य त

नेपालमा पनि उदाएको थियो । त्यसै बेला एउटा सूर्य भारतमा पनि उदाएको थियो । अनि त्यसै-त्यसै बेलाको कुरा हो चीन र इरानमा पनि एकौटा सूर्य देखिएका थिए । सूर्य अर्थात् बुद्ध, महावीर कन्फ्यूसस र जरथ्रुस्तहरू(२०४३ : ७८)।” उद्धरणमा प्रयुक्त ‘सूर्य’ उपमान अर्थात् अप्रस्तुत पक्ष हो । मानव चेतनाको ज्योतिलाई सङ्केत गर्न छनोट गरिएको प्रस्तुत उपमान विशेष गुणधर्मयुक्त रहेको छ । बुद्ध, महावीर, कन्फ्यूसस र जरथ्रुस्तहरू उपमेय अर्थात् प्रस्तुत पक्ष हुन् । चार महान् दार्शनिकका विचार वा दर्शनलाई सङ्केतिक अभिव्यक्ति दिन प्रस्तुत उपमान समर्थ रहेको हुँदा सुन्दर रूपकको निर्माण भएको छ । यहाँ ‘सूर्य’ लाक्षणिक शब्द हो । यसले रुढ अर्थभन्दा पृथक् विभिन्न देशमा उदाएका महान् चिन्तकका विचारको आलोकलाई सङ्केत गरेको हुँदा सारोपा लक्षणाको निर्माण भएको छ । “जीवन एक प्याला हो –अभ त्यसमा उदने भुल्काहरू । आऊ, समाप्त हुनु अगावै यसलाई रित्याऔँ (२०४३ : २)।” प्रस्तुत उद्धरणमा ‘जीवन’ उपमेय हो भने ‘एक प्याला’ र ‘त्यसमा उदने भुल्काहरू’ उपमान हुन् । एक उपमेय लागि प्रयुक्त दुई पृथक्-पृथक् उपमानहरू जीवनको मादकता र क्षणभङ्गुरतालाई मूर्त तुल्याउन समर्थ रहेका छन् । ‘प्याला’ र ‘भुल्का’ ले आफ्नो रुढ अर्थलाई छाडेर भन्दा पृथक अर्थ प्रकट गरेको हुनाले यसमा लाक्षणिक अभिव्यक्ति निर्मित हुन पुगेको हो । जीवनलाई ‘एक प्याला’ र ‘त्यसमा उदने भुल्का’ नै भनिएको हुँदा रूपकात्मक अभिव्यक्तित बन्न गएको छ नै, जीवन छोटे भएकाले यसलाई मादकतायुक्त पेयलाईभैँ पिऔँ र रित्याऔँ भन्ने लाक्षणिक अर्थ अभिव्यक्त भएको छ ।

तारानाथ शर्मा भर्ने नेपालीका गद्यशिल्पी हुन् तापनि विशिष्ट अभिव्यक्तिका क्षणमा आकर्षक रूपकीय प्रयोगका नवीन बान्कीहरूका साथ निबन्धमा प्रकट हुन्छन् । उनका ‘मुर्चुङ्गा जस्तो मेरो इलाम’, हुँदैन बिहान मिर्मिरमा तारा भरेर नगाए’ जस्ता निबन्धमा केही रूपकहरूको प्राप्त हुन्छन् । एउटा तेजिलो तारा थियो जो एक्कासि भरेर गयो,

एउटा स्वाभिमानी सपूत थियो जो हठात् ढलेर गयो र गलेर गयो। एउटा भर्भराउँदो आगाको अगुल्टो थियो, जुमुराउँदो जीवनको ज्योति थियो र एउटा सहृदयी साथी थियो जसलाई यस सालको निटुरी नियतिले निभाइदियो, निमोठी दियो र निखारी दियो (२०५६:१८९)। प्रस्तुत उद्धरणमा प्रयुक्त 'तेजिलो तारा', 'भर्भराउँदो आगाको अगुल्टो', 'जीवनको ज्योति' रूपकीय प्रयोगहरू हुन्। यिनै प्रयोगका कारण अभिव्यक्ति कविताहरू बन्न गएको छ।

निष्कर्ष

उल्लिखित तथ्यहरूको विश्लेषणलाई दृष्टिगत गर्दा प्रयोजनवती लक्षणा नै आधुनिक नेपाली निबन्धको मुख्य अभिलक्षण देखापर्दछ। सबै उद्धरणमा विशेष अर्थको प्राप्ति नै मुख्य उद्देश्य बन्न पुगेको हुँदा यही तथ्य प्रमाणित हुन्छ। उल्लिखित चारै स्रष्टाका रचनामा प्रयोजनवतीका शुद्धा र गौणी लक्षणाहरू दृष्टिगोचर हुन्छन् भने शुद्धाका उपादान लक्षणा र गौणीका सारोपा एवम् साध्यवसाना लक्षणाहरू पनि प्राप्त हुन्छन्। देवकोटा, लामिछाने, प्रधान र शर्माका निबन्धमा मानवीकरण निर्मित लक्षणा व्यापक रूपमा प्राप्त हुन्छ र यसमा वाच्यार्थ लक्ष्यार्थमा सङ्क्रमित भई उपादान लक्षणाको निर्माण भएको तथ्य छर्लङ्ग हुन्छ। वाच्यार्थको मानवीकृत प्रयोगका कारण लाक्षणिक अभिव्यक्तिको निर्माण भएको हुँदा यी दुवैको सहयोग प्रयोग उपादान लक्षणाको कारण बन्न पुगेको छ। जड वस्तु वा सजीव प्रकृतिमा मानवरूप कार्य, अनुभूति, चेष्टा आदिको आरोप हुँदा वाच्यार्थ लक्ष्यार्थ तर्फ अभिमूर्ख भई मानवीकृत लक्षणाको निर्माण हुन पुगेकोछ। उल्लिखित स्रष्टाका निबन्धमा प्रयोजनवतीका सारोपा एवम् साध्यवसाना भेदहरू पनि महत्त्वपूर्ण उपलब्धि बन्न गएका छन्। रूपक एवम् रूपकतिसयोक्ति निर्मित सारोपा एवम् साध्यवसाना लक्षणा आधुनिक नेपाली निबन्धका विशेष प्राप्ति नै हुन्। अमूर्त उपमेयको मूर्त उपमान, मूर्त उपमेयको अमूर्त उपमान तथा मूर्त उपमेयको मूर्त उपमानको प्रयोगद्वारा आकर्षक रूपकहरूको

प्रयोग गर्दै सारोपा लक्षणाको निर्माण नै मुख्य विशेषता बन्न पुगेको छ। उपमानको प्रयोगद्वारा रूपकतिसयोक्ति निर्माण गर्दै साध्यवसाना लक्षणाको निर्माण अर्को गौण उपलब्धि हो। निचोडमा भन्दा उपादान लक्षणा पहिलो, सारोपा लक्षणा दोस्रो र साध्यवसाना लक्षणा तेस्रो महत्त्वपूर्ण प्राप्ति बन्न गएको देखिन्छ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

- व्यास, भोलाशंकर (२०१३) *ध्वनि संप्रदाय और उसके सिद्धान्तकाशी* : नागरी प्रचारिणी सभा
- रिचर्डस ज्याक, जोहन फ्ल्याट र हेडी वेबर (१९८५) *लङ्म्यान डिक्सनेरी अफ् अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, हङ्गल्यान्ड : लङ्म्यान (१९८५)
- क्रिस्टल, डेभिड *अ डिक्सनेरी अफ् लिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड फोनेटिक्स* द्वि. संस्क. लन्डन : बेसिल ल्याकवेल लिमिटेड
- गुदास, फेवियन (१९९३) "कोनोटेसन एन्ड डेनोटेसन" र न्यु *प्रिन्स्टन इन्साइक्लोपेडिया अफ् पोएट्री एन्ड पोएटिक्स* सम्पा. एलेक्स प्रिमिङ्गर र टि.भि. एफ् ब्रोगन न्यू जर्सी: प्रिन्सटन युनिभर्सिटी प्रेस
- कडन, जे.ए. (२०१३) *अडिक्सनेटी अफ लिटरेरी टर्म्स एन्ड लिटरेरी थ्योरी* पाँचौं लिस्क इङ्गल्याण्ड विली ब्ल्याकवेल.
- चतुर्वेदी, महेन्द्र र तारकनाथ बाली (१९९२). *साहित्यिक पारिभाषिक शब्दकोश*. दिल्ली : बुक्स एन बुक्स.
- अरस्तु, (१९९२) "पोएटिक्स" *क्रिटिकल थ्योरी सिन्स ल्येटो* सम्पा. हजार्ड एडम्स न्युयोर्क : हर्टकोर्ट ब्रेस जोभानाभिच कलेज पब्लिसर्स.
- नगेन्द्र (१९७६) *भारतीय काव्यशास्त्रकी भूमिका* तृ.संस्क नयाँ दिल्ली नेसनल पब्लिसिङ्ग हाउस.

- रिचर्डस (१९९२) “फोर काइन्ड्स अफ भिनिड”
क्रिटिकल थ्योरी सिन्स ल्येटे, सम्पा हजार्ड
एडम्स. न्युयार्क: हर्टकोर्ट ब्रेस जोभानोभिच
कलेज पब्लिसर्स
- बाल्डिक, चिस (२००४) *अक्सफोर्ड कन्साइज
डिक्सनेरी अफ लिटरेटी टर्म्स* न्युयार्क :
अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस.
- गुप्त, राम निवास (२००९) *काव्यशास्त्रके मापदण्ड
नयाँ दिल्ली* : बाली प्रकाशन
- प्रधान, कृष्णचन्द्र सिंह (२०५५). *पाइला आगतमा
टेकेर. द्वि. संस्करण ललितपुर* : साभा
प्रकाशन
- लामिछाने, शङ्कर (२०४३). *गोधूली संसार.
काठमाडौं* : रत्न पुस्तक भण्डार.
- शर्मा, तारानाथ (२०५९) “धनघस्याको उकालो
काट्ता”. *महेन्द्रमाला-भाग १*. सम्पा. तारानाथ
शर्मा. भक्तपुर : जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र.
_____, (२०५६). *आँसु छचल्किदैं जान्छ.*
काठमाडौं : बगर फाउन्डेसन नेपाल.
- श्रेष्ठ, गङ्गा (२०५७). *जूनको देशबाट. काठमाडौं* :
प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र.
- देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (.....) *लक्ष्मी कविता
सङ्ग्रह. काठमाडौं* : साभा प्रकाशन.
- आहुति, “आजादहरू”. *विपुल* (पूर्णाङ्क ४ : २०५९)
पृ. ७०.
-